

## YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ

Talip YILDIRIM\*

Uygur Türkçesi, bugün çok geniş bir coğrafyada yerleşmiş olan Uygur Türkleri tarafından kullanılmaktadır. Uygur Türkçesi de, "Uygur" ismi gibi 20. yüzyılın başlarında görülmeye başlamıştır. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Tarançi "tarımcı", Keşkelik "Kaşgarlı", Yekenlik "Yarkentli", Aksulik "Aksulu", Turpanlik "Turfanlı" gibi isimlerle anılan Uygur Türkleri, 1921 yılında Taşkent'te alınan bir karar yönünde "Uygur" ismini benimsemişlerdir. Bu ismi, 1934'te Doğu Türkistan Hükümeti de umumî isim olarak kabul etmiştir. 1955'te Sinkiang-Uygur Muhtar Bölgesi'nin kurulmasıyla da "Uygur" ismi resmîyet kazanmıştır. Uygur Türkleri, 1930'lu yıllara kadar Çağatay Türkçesini kullanmıştır. Bu tarihten sonra Ürümçi (Urumçi) ağızını merkez kabul eden Kaşgar, Aksu, Turfan ve İli vilayetlerinin ağızlarıyla birlikte Uygur Türklerinin Tamamına yakınının dilini içine alan "merkezî şive"yi edebî dil haline getirmişlerdir. 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Rusya'da yaşayan Uygur Türkleri Arap harflerine dayalı bir alfabe kullanırken 1947 yılından sonra bugün kullanmakta oldukları Kiril alfabesine geçmişlerdir. Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türkleri ise Arap alfabesini kullanmaktadırlar.<sup>1</sup>

Yeni Uygur Türkçesi Eski Uygur Türkçesinin devamı olarak Karahanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinden geçip günümüzdeki şeklini almıştır. Ali Şîr Nevayî tarafından geliştirilmiş olan Çağatay Türkçesinin ana unsuru Eski Uygur Türkçesidir. Bugünkü Uygur Türkçesi ise, tarihi Çağatay edebî Türkçesine, yaşayan Özbek Türkçesi ile birlikte en yakın olan Türk lehçesidir.<sup>2</sup> Türkoloji alanında Karahanlı-Özbek-Uygur Türkçesi zincirinin bilimsel adı daima Doğu Türkçesi olarak geçmiştir.<sup>3</sup>

\* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı araştırma görevlisi.

<sup>1</sup> R. Öztürk (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara, s. 2.

<sup>2</sup> E. N. Necip (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İklil Kurban), TDK Yay., Ankara, s. 1.

<sup>3</sup> T. Tekin (1989), "Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi", *Erdem Dergisi*, Ankara, s.141-168.

Bu çalışmada İklil Kurban'ın Rusça'dan çevirdiği Emir Necipoviç Necip'in *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* kaynak olarak alınmıştır. Sözlükte geçen isimden isim yapım eki almış kelimeler belirlenerek, ekler türlerine göre tasnif edilmiştir. Daha sonra her ek kendi içinde Yeni Uygur Türkçesindeki morfolojik yapısına, görevlerine ve yabancı kelimelerde kullanışlarına göre incelenmiştir.

### 1. +lik

Başlangıçtan<sup>4</sup> beri Türkçenin belli başlı isimden isim yapma eklerinden biri olarak kullanıla gelmiştir. Çağatay Türkçesi<sup>5</sup> ve Özbek Türkçesinde<sup>6</sup> *+lık, +lik, +luğ, +lük* şeklinde olan ek Türkçenin en işlek isimden isim yapma eklerinden biridir. Yeni Uygur Türkçesinde *+lik +luğ, +lük* şekilleri kullanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde "ı" ünlüsü "i"leşmiş olduğundan alfabede "ı" ve "i" ünlüleri tek bir harf ile gösterilir. Bundan dolayı *+lık* şekline rastlanmaz. Geçici ve kalıcı isimler yaptığı gibi soyut ve somut isimler de yapar.

Başlıca fonksiyonları:

1.1. Yer isimleri yapar. Bu ekin getirildiği isimler kökte ifade edilen nesnenin mekânını veya çok bulunduğu yeri ifade eder:

*çatқан+lik* "çalılık", *çiған+lik* "ağaçlık", *çim+lik* "çimenlik", *қариғай+lik* "çamlık", *қорай+lik* "kamışlık".

*çöp+lük* "çayırılık", *қомуш+luğ* "kamışlık".

1.2. Alet isimleri yapar. Bu isimler kökün belirttiği isimle ilgili bir alet, bir eşya ifade eder:

*köz+lük* "gözlük", *yağmur+luğ* "yağmurluk"<sup>7</sup>.

1.3. Topluluk isimleri yapar. Bu isimler yapıldıkları isimle ilgili bir topluluk bir bütünlük ifade eder:

*Türk+lük* "Türklük", *Musulman+lik* "Müslümanlık", *Slavyan+lik* "İslavlık".

<sup>4</sup> A. von Gabain (1998), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara, s. 44.

<sup>5</sup> J. Eckman (1988), *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İÜEF Yay., İstanbul, s. 35.

<sup>6</sup> A. von Gabain (1945), *Özbekische Grammatik*, Leipzig, s. 35.

<sup>7</sup> R. Öztürk (1994), *age.*, s. 25.

## 1.4. Vasıf isimleri yani sıfat yapar:

*axmaq+lik* “ahmaklık”, *ay+lik* “aylık”, *jil+lik* “yıllık”,  
*uzun+luq* “uzunluk”.

## 1.5. Mücerret isimler yapar:

*ali+lik* “yücelik”, *bar+lik* “varlık”, *ğaday+lik* “yoksulluk”,  
*alim+lik* “alimlik”, *cahil+lik* “cahillik” *korkem+lik* “güzellik”,  
*obdan+lik* “iyilik”.

*dost+luq* “dostluk”, *sezgüç+lük* “hassaslık”.

1.6. Eski Anadolu Türkçesinde<sup>8</sup> sondaki +g'nin düşmesi ve yuvarlaklaşması sonucunda +lu / +lü şekline dönüşen +lik eki Yeni Uygur Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki +li eki fonksiyonunda da kullanılmaktadır:

*adalet+lik* “adaletli”, *baha+lik* “pahalı”, *ciger+lik* “şiddetli”,  
*çan+lik* “tozlu”,

*dikket+lik* “dikkatli”, *elem+lik* “elemli”, *gaz+lik* “gazlı”,  
*keyp+lik* “keyifli”.

## 1.7. Ek, yabancı kelimelere eklenerek de kullanılır:

*alim+lik* “alimlik” (<A. ‘âlim), *burader+lik* “kardeşlik” (< F. birâder), *xudbin+lik* “bencillik” (<F. hod-bin), *libéralist+lik* “liberallik” (< Fr. libereralist), *litr+lik* “litrelik” (< Fr. litre).

## 2.+çi

Yeni Uygur Türkçesinde ekin sadece +çi şekli görülür. Bu nedenle ek ünlü ve ünsüz uyumu dışındadır. Bu ek Türkçenin eskiden<sup>9</sup> beri kullanılan ve işlekliliğini kaybetmemiş bulunan isimden isim yapma eklerinden biridir. Başlıca fonksiyonu meslek ve uğraşma ile ilgili isimler yapmak olan ek, Çağatay Türkçesinde<sup>10</sup> +cı, +çi, Özbek Türkçesinde<sup>11</sup> ise +cı, +ci şeklindedir. Kullanım sahası çok geniş olan bu ekin işleklilik derecesi de çok yüksektir.

Başlıca fonksiyonları:

<sup>8</sup> F. K. Timurtaş (1981), *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul, s.69.

<sup>9</sup> A. Von Gabain (1988), *age.* s.43.

<sup>10</sup> J. Eckman (1988), *a.g.e.*, s. 32.

<sup>11</sup> A. von Gabain (1945), *age.*, s. 32.

2.1. Aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi her türlü ismin sonuna gelerek meslek sıfatları, uğraşma isimleri yapar:

*alaq+çi* “haberci”, *bal+çi* “arıcı”, *çarq+çi* “tornacı”, *eynek+çi* “camcı”, *güzet+çi* “bekçi”, *harvi+çi* “arabacı”, *saet+çi* “saatçi”, *tarix+çi* “tarihçi”.

2.2. Bir inancın, bir düşüncenin veya onun sahibinin taraftarını gösteren soyut mahiyette sıfatlar yapar:

*millet+çi* “milliyetçi”, *din+çi* “dinci”.

2.3. Adlara ve bazı sıfatlara gelerek kişinin bir şeye tutkunluğunu gösteren alışkanlık sıfatları yapar:

*canlan+çi* “kavgacı”, *géyvet+çi* “gıybetçi”, *heset+çi* “hasetçi”, *kerişku+çi* “inatçı”.

2.4. Ek *+lik* ekiyle birlikte kullanıldığında:

a) Genel mahiyette meslek isimleri yapar:

*dastan+çilik* “destancılık”, *kelip+çilik* “kalıpcılık”, *mozdoz+çilik* “kunduracılık”.

b) *+çilik* şeklinin *+lik* eki fonksiyonunda kullanıldığı da görülür:

*açar+çilik* “açlık”, *ğaday+çilik* “yoksulluk”, *qassap+çilik* “kasaplık”, *qudu+çilik* “dünürlük”, *soğuk+çilik* “soğukluk”, *ülpet+çilik* “dostluk”, *yénik+çilik* “hafiflik”, *yéni+çilik* “yenilik”.

2.5. Ek, yabancı kelimelere eklenerek de kullanılır:

*böhtan+çi* “iftiracı” (<A. bühtân), *géyvet+çi* “gıybetçi” (<A. gıybet), *gül+çi* “çiçekçi” (<F gul).

### 3. +çan

Yeni Uygur Türkçesinde sadece *+çan* şeklinde görülen ek, Özbek Türkçesinde<sup>12</sup> de *+çan* şeklindedir. Bu nedenle ünlü ve ünsüz uyumu dışındadır. Ek bir işe uygunluğu, yatkınlığı gösteren sıfatlar türetir.

<sup>12</sup> A. von Gabain (1945), *age.*, s. 32.

*bilim+çan* “bilgiç”, *gep+çan* “hatip”, *iş+çan* “çalışkan”, *teşebbüs+çan* “girişken”, *tiriş+çan* “girişken, çalışkan”, *üzüş+çan* “iyi yüzebilen”.

Ek, yabancı kelimelere eklenerek de kullanılır:

*gep+can* “hatip” (<F. gep).

Ek *+lik* ekiyle genişletilmiş olarak *+çanlık* şeklinde de kullanılır:

*teşebbüs+çanlık* “girişkenlik”, *uyku+çanlık* “uykuculuk”, *uyat+çanlık* “utangaçlık”.

#### 4. +çak

Yeni Uygur Türkçesinde ekin sadece *+çak* şekli görülür, bu nedenle ek ünlü ve ünsüz uyumu dışındadır. Türkçede başlangıçtan<sup>13</sup> beri kullanılan fakat işlekliliği gittikçe azalan bu ek, Çağatay Türkçesi<sup>14</sup> ve Özbek Türkçesinde<sup>15</sup> *+çak*, *+çek* şeklindedir. İsimlere gelerek küçültme ve sevgi bildiren yeni isimler yapar:

*kiz+çak* “küçük kız”, *oyun+çak* “neşe”, *kum+çak* “kurbağa yavrusu”, *sanduk+çak* “küçük sandık”, *sozun+çak* “uzunca”.

Ekin *+lik* ekiyle genişletilmiş şekli de kullanılmaktadır:

*oyun+çaklık* “şenlik”, *sozun+çaklık* “uzunca olma hali”.

#### 5. +çe

Yeni Uygur Türkçesinde ekin sadece *+çe* şekli görülür, bu nedenle ek ünlü ve ünsüz uyumu dışındadır. Ek, Çağatay Türkçesinde<sup>16</sup> *+ça*, *+çe*, Özbek Türkçesinde<sup>17</sup> *+ca*, *+ce* şeklindedir. İsimlere gelerek o ismin küçültme halini bildiren isimler yapar:

*keyik+çe* “küçük kayık”, *kil+çe* “tüy”, *kulağ+ce* “kulakçık”, *kutı+çe* “küçük kutu”, *meydan+ce* “küçük alan”.

<sup>13</sup> A. Von Gabain (1988), *age.*, s. 43.

<sup>14</sup> J. Eckman (1988), *age.*, s. 32.

<sup>15</sup> A. von Gabain (1945), *age.*, s. 32.

<sup>16</sup> J. Eckman (1988), *age.*, s. 32.

<sup>17</sup> A. von Gabain(1945), *age.*, s. 31.

### 6.+daş

Yeni Uygur Türkçesinde ekin sadece +*daş* şekli görülür, bu nedenle ek ünlü ve ünsüz uyumu dışındadır. Türkçede eskiden<sup>18</sup> beri kullanılan bu ek, Çağatay Türkçesinde<sup>19</sup> +*daş*, +*deş*, +*taş*, Özbek Türkçesinde<sup>20</sup> +*daş*, +*deş*, +*taş*, +*teş* şeklindedir. Başlıca fonksiyonları eşlik, ortaklık ve mensubiyet, bağlılık ifade eden isimler yapmaktır:

*kérin+daş* “kardeş”, *mani+daş* “anlamdaş”, *mun+daş* “sırdaş”, *şehar+daş* “hemşehri”, *yaş+daş* “yaşıt”, *zaman+daş* “çağdaş”.

Ek, yabancı kelimelere eklenerek de kullanılır:

*ahen+daş* “ahenktaş” (<F âheng), *ittibağ+daş* “müttefik” (<A.ittifâk), *mektep+daş* “okul arkadaşı”(<A. mekteb).

Ekin +*lik* ekiyle birlikte kullanımları da vardır:

*jurt+daşlık* “yurttaşlık”, *kérin+daşlık* “kardeşlik”, *mun+daşlık* “sırdaşlık”, *zaman+daşlık* “çağdaşlık”

### 7. +ki

Yeni Uygur Türkçesinde +*ki* ve +*gi* şekilleri olan ek, Çağatay Türkçesinde<sup>21</sup> +*gi*, +*ki*, +*ki*, Özbek Türkçesinde<sup>22</sup> +*gi*, +*gi*, +*ki* şeklindedir. İsimlerden zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler yapar. Başlıca fonksiyonu, içinde bulunma, bağlılık ve aitlik ifade etmektir. Bir nesneyi bağlı ve ait olduğu başka bir nesneye göre veya zaman ve mekân içindeki yerini işaret etmek suretiyle belirtir:

*burna+ki* “evvelki”, *emdi+ki* “şimdiki”, *hazir+ki* “şimdiki”, *jukar+ki* “yukarıdaki”, *kéyin+ki* “sonraki”, *ménin+ki* “benimki”, *sénin+ki* “seninki”, *yaz+gi* “ilkbahara ait”.

### 8. +nçi

Yeni Uygur Türkçesinde ekin sadece +*nçi* şekli görülür, bu nedenle ek ünlü ve ünsüz uyumu dışındadır. Türkçede eskiden<sup>23</sup> beri

<sup>18</sup> A.Von Gabain (1988), *age.*, s.46.

<sup>19</sup> J. Eckman (1988), *age.*, s. 33.

<sup>20</sup> A. von Gabain (1945), *age.*, s. 33.

<sup>21</sup> J. Eckman (1988), *age.*, s. 33.

<sup>22</sup> A. von Gabain (1945), *age.*, s. 34.

<sup>23</sup> A. von Gabain (1988), *age.*, s. 44.

işlek bulunan bu ek sayı isimleri yapmakta kullanılır. Fonksiyonu asıl sayı isimlerinden sıra, derece ifade eden sayı isimleri yapmaktır:

*jigirm+inçi* “yirminci”, *on+inçi* “onuncu”.

Ekin *+lik* ekiyle birlikte kullanımları da vardır:

*birin+çilik* “birincilik”, *ikkin+çilik* “ikincilik”, *onun+çilik* “onunculuk”.

### 9. +siz

Yeni Uygur Türkçesinde ekin sadece *+siz* şekli görülür, bu nedenle ek ünlü uyumu dışındadır. Türkçede eskiden<sup>24</sup> beri işlek bulunan bu ek isimlere gelerek o ismin ifade ettiği nesnenin yokluğunu veya çok az olduğunu anlatan sıfatlar yapar, bu ek *+lik* ekinin olumsuzudur. Ek, Çağatay Türkçesi<sup>25</sup> ve Özbek Türkçesinde<sup>26</sup> de *+sız*, *+siz* şeklindedir:

*adalet+siz* “adaletsiz”, *axçı+siz* “parasız”, *avaz+siz* “sessiz”, *baha+siz* “değersiz”, *ékil+siz* “akılsız”, *hosul+siz* “verimsiz”.

Ek, yabancı kelimelerde de kullanılır:

*beht+siz* “bahtsız” (<F. baht), *haya+siz* “hayasız” (<A. hayâ), *himmət+siz* “gayretsiz” (<A. himmet), *ilim+siz* “ilimsiz” (<A. ‘İlm).

Ekin *+lik* ekiyle birlikte kullanımları da vardır:

*adalet+sizlik* “adaletsizlik”, *axçı+sizlik* “parasızlık”, *çek+sizlik* “sınırsızlık”.

## Uygur Türkçesinde İsimden İsim Yapımında Kullanılan

### Yabancı Asıllı Ekler

#### 1. +kar (< +kâr)

Farsça bir ek olup, isimlerden sıfat yapar:

*adavet+kar* “kin besleyici” (<A. adâvet), *xizmet+kar* “hizmetçi” (<A. hizmet), *hem+kar* “meslektaş” (<F. hem-kâr).

Ekin *+lik* ekiyle birlikte kullanımları da vardır:

<sup>24</sup> A. von Gabain (1988), *age.*, s. 45.

<sup>25</sup> J. Eckman (1988), *age.*, s. 37.

<sup>26</sup> A. von Gabain (1945), *age.*, s. 36.

*adavet+karlık* “kin besleyicilik”; *xizmet+karlık* “hizmetçilik”.

## 2. +dar (< +dâr)

Farsça bir ek olup, eklendiği isimlere sahip, malik anlamı verir:

*ahen+dar* “ahenkli” (< F. âheng), *bilim+dar* “bilgili”, *méni+dar* “manalı” (< A. ma‘na), *hasil+dar* “verimli” (< A. husûl), *ilim+dar* “bilgili” (< A. ‘ilm).

Ekin +*lik* ekiyle birlikte kullanımları da vardır:

*bilim+darlık* “bilgililik”, *din+darlık* “dindarlık”, *hasil+dirlik* “verimlilik”, *méni+darlık* “manalılık”.

## 3. +van,+ven (< +bân)

Farsça bir ek olup +*ci* ekinin karşılığıdır:

*méhri+van* “sevecen” (< F. mihr-bân), *saray+ven* “otelci” (< F. saray).

Ekin +*lik* ekiyle birlikte kullanımları da vardır:

*méhri+vanlık* “sevecenlik”, *saray+venlik* “otelcilik”.

## 4. bi- (< bî-)

Kelimenin anlamını olumsuz hale getiren Farsça bir ektir:

*bi-edep* “edepsiz” (< A. edeb), *bi-~~karar~~* “kararsız” (< A. karâr), *bi-dad* “terbiyesiz” (< F. dâd), *bi-derman* “dermansız” (< F. dermân), *bi-huş* “şuursuz” (< F. hûş), *bi-pul* “parasız” (< F. pul).